

О. В. ЛИСОДЄД

Олександр Володимирович Лисодєд, кандидат юридичних наук, доцент Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

Чинне виправно-трудове законодавство, яке діяло на теренах України не один десяток років, майже не приділяло уваги правовому статусу засуджених. Зокрема, у ВТК УРСР містилась тільки одна норма, яка стосувалась тільки засуджених до позбавлення волі й виправних робіт. Так, у ст. 8 ВТК УРСР вказувалось, що особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі й виправних робіт без позбавлення волі, несуть обов'язки і користуються правами, встановленим для громадян України, з обмеженнями, що передбачені законодавством для засуджених, а також впливають з вироку суду і режиму, встановленого Кодексом для відбування покарання даного виду.

Певною мірою, це було зрозуміло, адже ми намагались створити якусь хмарну модель «радянської особистості» й засуджені ніяк не вписувались в цю конструкцію. До засуджених ставилися як до «особистості нижчого ґатунку», як до «збиткової особистості», яка повинна була беззаперечно виконувати покладені на неї обов'язки, Правами ж засуджених майже ніхто не переймався. А перевага протягом тривалого часу як у ВТК України, так і в інших нормативно-правових актах, як правило, віддавалась встановленню додаткових обов'язків, а не розширенню суб'єктивних прав засуджених.

Тільки в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у зв'язку з кризовими явищами, які склались як у державі й суспільстві, так і в системі виконання кримінальних покарань, врешті-решт, була звернута увага і на права засуджених. Зокрема, в Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР, схвалених постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. № 88¹, вже було вказано, що потрібно чітко визначити в законодавстві права й обов'язки засуджених, забезпечити захист їх законних прав і інтересів. Але знадобилось майже 12 років, щоб ці положення були втілені в життя у Кримінально-виконавчому кодексі України, аналізу відповідних норм якого і буде присвячена дана стаття.

Так, КВК України містить окрему главу 2, яка має назву «Правовий статус засуджених» і в якій розміщено 4 статті: ст. 7 – «Основи правового статусу засуджених», ст. 8 – «Основні права засуджених», ст. 9 – «Основні обов'язки засуджених», ст. 10 – «Право засуджених на особисту безпеку».

До основних прав засуджених у початковій редакції ст. 8 КВК України відніс право: а) на отримання інформації про свої права і обов'язки; б) на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності; в) на звернення і листування, у тому числі рідною мовою; г) на охорону здоров'я; д) на соціальне забезпечення, у тому числі й отримання пенсій; е) на правову допомогу.

Основними обов'язками засуджених КВК України встановив: а) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно дотримуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб; б) виконувати законні вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань; в) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених; г) з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань.

Положення цих статей стосуються всіх засуджених незалежно від виду призначеного судом покарання, а вже в главах Особливої частини КВК України розміщені норми, які більш детально визначають правовий статус засуджених до окремих видів кримінальних покарань: арешту – у ст. 51 КВК України, обмеження волі – у ст. 59 КВК України; позбавлення волі на певний строк – у ст. 107 та статтях 138-140 КВК України; довічного позбавлення волі – у ст. 151 КВК України; жінок, засуджених до позбавлення волі на певний строк, – у статтях 141, 142 КВК України; неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, – у ст. 143 КВК України. У разі прийняття в цілому законопроект № 2490а «Про внесення змін до окремих законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених»², прийнятого Верховною Радою України 16 березня 2016 р. в першому читанні, будуть також врегульовані й права засуджених до таких видів кримінальних покарань, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи та виправні роботи.

Між тим, окремі положення КВК України на момент набуття чинності мали недосконалий характер, окремі – не узгоджувались із Конституцією України, а окремі – не відповідали міжнародним стандартам поведінки із засудженими³. Але протягом наступних шести років зміни чи доповнення до КВК України, які б стосувалися покращення правового статусу засуджених, практично не вносились або ж мали фрагментарний характер. Тільки у 2010 р. був прийнятий, можна сказати, базовий Закон України від 21 січня № 1828-VI «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань»⁴, який значно розширив права засуджених.

Цим Законом були внесені зміни й доповнення в більш як 40 статей КВК України, Кодекс було доповнено новими статтями, а окремі статті чи частини статей було викладено в новій редакції. Головні моменти стосовно прав засуджених у цьому Законі зводяться до наступного:

1) у новій редакції була викладена ч. 2 ст. 7 КВК України, в якій зазначено, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбачених Конституцією України за винятком обмежень, визначених КВК України, законами України і встановлених вироком суду. У початковій редакції цієї частини про Конституцію України чомусь забули;

2) стаття 7 КВК України була доповнена частиною п'ятою, в якій вказано, що дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється, що цілком узгоджується з Основним Законом;

3) розширений перелік осіб, щодо яких кримінально-виконавча інспекція чи адміністрація виправного центру повинна внести до суду подання про звільнення від відбування покарання. Крім інвалідів першої чи другої групи, пенсіонерів, жінок, що завагітніли, таке право отримали також і особи, які захворіли на тяжку хворобу, яка перешкоджає відбуванню покарання (ч. 9 ст. 59 КВК України);

4) певні зміни внесені і в умови тримання засуджених до позбавлення волі у структурних дільницях виправних колоній. Зокрема було встановлено, що засуджені в дільницях соціальної реабілітації тримаються тільки під наглядом (ч. 2 ст. 99 КВК України); а у виправних колоніях для тримання засуджених жінок дільниці посиленого контролю взагалі не створюються (ч. 4 ст. 94 КВК України);

5) до спеціальних прав засуджених до позбавлення волі, передбачених ч. 1 ст. 107 КВК України, додалося право звертатися до адміністрації колонії з проханням внести подання щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання чи заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням;

6) встановлено, що телефонні розмови особи, які засуджені до позбавлення волі на певний строк, та військовослужбовці, які тримаються у дисциплінарному батальйоні, вже можуть вести без обмеження їх кількості (ч. 5 ст. 110 КВК України, ч. 4 ст. 73 КВК України);

7) засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і працюють, отримали право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів (ч. 4 ст. 111 КВК України);

8) число посилок, передач і бандеролей, що одержують засуджені до позбавлення волі, перестало обмежуватися (ч. 1 ст. 112 КВК України);

9) кореспонденція, яку одержують і надсилають засуджені до відбування покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання вже не підлягає перегляду (ч. 3 ст. 113 КВК України);

10) частково змінилося на краще матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі. Встановлено, що засуджені, як правило, повинні триматися у приміщеннях блочного типу і норма житлової площі на одного засудженого не може бути менш як чотири квадратні метри (ч. 1 ст. 115 КВК України);

11) засуджені жінки, які мають дітей, отримали право проживати з ними у будинках дитини при виправних колоніях до досягнення трьох років (ч. 3 ст. 141 КВК України);

12) зазначено, що засуджені до довічного позбавлення волі після фактичного відбуття п'ятнадцяти років строку покарання можуть бути переведені з приміщень камерного типу, в яких вони тримаються нині по дві особи, до багатомісних приміщень камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки і у такому разі їм надається дозвіл на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру. А після відбуття не менш як п'яти років у таких приміщеннях вони можуть бути переведені до звичайних житлових приміщень виправної колонії максимального рівня безпеки. Тобто такі засуджені отримали право на спілкування не тільки з подібними собі, а й з іншими категоріями засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Другим, не менш важливим із останніх законів, якими вносилися зміни і доповнення до КВК України, на нашу думку, слід визнати Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»⁵, яким також внесено зміни і доповнення більш ніж у 50 статей КВК України і які стосуються як правового статусу засуджених, так і нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, звільнення від відбування покарання і допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, а також порядку і умов виконання восьми із дванадцяти видів кримінальних покарань.

Основні ж нововведення цього Закону стосовно прав засуджених зводяться до наступного:

1) розширено перелік основних прав засуджених, передбачених ст. 8 КВК України. Додатково до існуючих були закріплені наступні права засуджених: а) отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, що засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема зброї, наркотичних або психотропних речовин, прекурсорів); б) на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці; в) на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК України; г) на належне матеріально-побутове забезпечення; д) на побачення, у тому числі і для засуджених, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я.

2) розширений і пом'якшений правовий статус осіб, засуджених до арешту. Зазначено, що на засуджених до арешту поширюються не лише обмеження, а й права, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі (ч. 2 ст. 51 КВК України). Додатково закріплено право засуджених до арешту на звернення, отримувати грошові перекази, без обмеження кількості одержувати і відправляти листи й телеграми (ч. 3 ст. 51 КВК України), посилки, передачі й бандеролі (ч. 1 ст. 112 КВК України), чого не було до прийняття цього Закону;

3) новелою даного Закону, що викликала значний резонанс, стало надання права засудженим до обмеження волі та позбавлення волі на певний строк користуватися засобами мобільного зв'язку та мережею Інтернет (ч. 2 ст. 59, ч. 2 ст. 99, ч. 1 ст. 107, ч. 5 ст. 110 КВК України). При цьому, всім засудженим до обмеження волі та засудженим до позбавлення волі, які тримаються у дільницях соціальної реабілітації, дозволено навіть мати при собі власні портативні персональні комп'ютери та мобільні телефони й користуватися ними. Для інших категорій засуджених повинні бути обладнані в окремих приміщеннях комп'ютерні класи чи місця, що розташовуються поза межами локальних дільниць відділень соціально-психологічної служби;

4) закріплені гарантії прав засуджених, які перебувають на лікуванні у стаціонарних закладах охорони здоров'я, зокрема, на правову допомогу, побачення з адвокатом та телефонні розмови (відповідні доповнення внесені у ст. 63, ч. 4 і ч. 5 ст. 73, ч. 4 ст. 84, ч. 5 ст. 110 КВК України);

5) розширено окремі права засуджених до позбавлення волі, що встановлені у ч. 1 ст. 107 КВК України. Зокрема, встановлено, що засуджені мають право отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких у закладах охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, тобто засуджені отримали право лікуватися, так би мовити, у цивільних лікарнях поза межами виправних колоній;

6) збільшено кількість побачень, що можуть отримувати засуджені до позбавлення волі на певний строк протягом року (ч. 4 ст. 110 КВК України). Їх кількість вже не залежить від виду виправної колонії, в якій відбуває покарання засуджений, але все одно залежить від виду структурної дільниці, в якій тримається засуджений. Право на тривалі побачення отримали також і засуджені до довічного позбавлення волі (ч. 5 ст. 151 КВК України).

Дозволено також побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, засудженим, на яких накладено дисциплінарне стягнення і які тримаються в дисциплінарному ізоляторі, карцері, приміщенні камерного типу або одиночній камері (ч. 11 ст. 134 КВК України);

7) до підстав, за яких засудженим до позбавлення волі надаються короточасні виїзди за межі виправних і виховних колоній, додана ще одна – одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана на території відповідного місця позбавлення волі (ч. 1 ст. 111 КВК України);

8) визначено, що кореспонденція, яку засуджені до позбавлення волі направляють до суду, перегляду не підлягає (ч. 4 ст. 113 КВК України);

9) засуджені до позбавлення волі отримали також право передати кореспонденцію захиснику в кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України, безпосередньо під час побачення з ним (ч. 5 ст. 113 КВК України);

10) частково вирішена суперечність між конституційним правом громадян на працю, правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, на користь першого. Зокрема, у ч. 1 ст. 118 КВК України слова «засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії» замінено словами «засуджені до позбавлення волі мають право працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії».

Також встановлено, що засудженим, які працюють на виробництві, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як двадцять п'ять відсотків нарахованого їм місячного заробітку (ч. 2 ст. 120 КВК України);

11) удосконалений механізм отримання засудженими до позбавлення волі пенсій. Зокрема зазначено, що засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з утратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії засудженим за наявності відповідного права повинні призначатися органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання, а адміністрація установи зобов'язана сприяти засудженим у своєчасному оформленні документів на отримання пенсії або оформленні компенсації заподіяної шкоди відповідно до законодавства України (ст. 122 КВК України);

12) засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці, у разі її наявності, і додержуються вимог режиму, дозволено проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку (ч. 1 ст. 142 КВК України);

13) до прав неповнолітніх засуджених, передбачених у ст. 143 КВК України, включено право безкоштовно одержувати середню освіту.

Таким чином, правовий статус засуджених, особливо засуджених до позбавлення волі, останнім часом підданий суттєвим змінам на краще, але все одно і нині є проблеми, які слід вирішувати.

Зокрема, слід окремі положення КВК України привести у відповідність з Конституцією України. Так, наприклад, у ст. 45 Основного Закону країни чітко вказано, що кожен, хто працює, має право на щотижневий відпочинок, а також на оплачувану щорічну відпустку, на скорочений робочий день для осіб окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час. Жодних обмежень щодо засуджених Конституція не встановлює, але всі засуджені, крім тих, які відбувають покарання, як зазначалося вище, у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, права на щорічну відпустку і нині не мають.

Не вирішене також і протиріччя між ст. 31 Основного Закону і положеннями ст. 113 КВК України щодо перегляду кореспонденції засуджених до позбавлення волі. Стаття 31 Конституції України наголошує, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинні чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Ніяких винятків щодо перегляду кореспонденції засуджених до позбавлення волі у Конституції України не міститься.

Мабуть у XXI столітті вже слід відмовитись від радянської практики нормованого витрачання грошей на придбання засудженими до позбавлення волі продуктів харчування і предметів першої потреби в залежності від виду колонії. Принаймні, хоча б нині сума грошей, що дозволена до витрачання, повинна бути у всіх установах виконання покарань однаковою і розумною, а у подальшому слід покращувати якість харчування та матеріально-побутове забезпечення засуджених і взагалі відмовитися від подібного нормування.

Це лише окрема частина наших пропозицій, які не так вже й складно втілити в життя шляхом внесення наступних змін і доповнень до КВК України. Більш серйозні заходи щодо покращення правового статусу засуджених, які вже потребують певних фінансових витрат, передбачені в Плані заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року⁶, і які у зв'язку з ліквідацією Державної пенітенціарної служби України⁷ повинно виконувати вже Міністерство юстиції України. Але одна справа – написати і зобов'язати, а інша – виконати чи реалізувати. І якщо ми прагнемо привести вітчизняне кримінально-виконавче законодавство і практику його застосування до міжнародних стандартів поведіння із засудженими, то, мабуть, вже слід подумати, яким чином це зробити, адже ці заходи залишаються поки-що написаними на папері.

¹ Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР : схв. постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. № 88 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/88%D0%B0-91-%D0%BF> – Заголовок з екрана.

² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56249 – Заголовок з екрана.

³ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60–93.

⁴ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.

⁵ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.

⁶ План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679> – Заголовок з екрана.

⁷ Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 // Офіц. вісн. України. – 2016. – № 42. – Ст. 1578.

Резюме

Лисодед О. В. Сучасний стан прав засуджених в Україні.

У статті аналізуються зміни і доповнення стосовно прав засуджених, які були внесені до Кримінально-виконавчого кодексу України у період 2010–2014 рр., висловлюються пропозиції щодо покращення правового статусу засуджених в Україні.

Ключові слова: Кримінально-виконавчий кодекс України, правовий статус засуджених, права засуджених, права засуджених до позбавлення волі.

Резюме

Лисодед А. В. Современное состояние прав осужденных в Украине.

В статье анализируются изменения и дополнения относительно прав осужденных, которые были внесены в Уголовно-исполнительный кодекс Украины в период 2010–2014 гг., высказываются предложения по улучшению правового статуса осужденных в Украине.

Ключевые слова: Уголовно-исполнительный кодекс Украины, правовой статус осужденных, права осужденных, права осужденных к лишению свободы.

Summary

Lysodyed O. Modern status prisoners' rights in Ukraine.

The article deals with changes of prisoners' humans of Penal Code of Ukraine in the period 2010–2014. New proposals for improvement prisoners legal status in Ukraine.

Key words: Penal Code of Ukraine, legal status of prisoners, prisoners' rights, prisoners' rights for freedom.